

Позднякова Інна Сергіївна

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка, Україна

**МИКОЛА ЛЕОНІДОВИЧ МЕЩЕРЯКОВ ТА ПАВЛО ІВАНОВИЧ
ЛЕБЕДЄВ-ПОЛЯНСЬКИЙ – ПЕРШІ ОЧІЛЬНИКИ ГОЛОВЛІТУ
РСФРР**

Для об'єднання контролю за діяльністю видавництв, розповсюдженням друкованої продукції, ввезенням літератури з-за кордону було створено Головліт управління у справах літератури та видавництв (Головліт) РСФРР при Наркоматі освіти.

Власне саме рішення про організаційне об'єднання цензурних функцій, що розподілені між різними відомствами, прийняте 10 лютого 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б). Було вирішено надалі не розпорошувати цензурні функції, а сконцентрувати їх під одним управлінським «дахом».

Вирішальне значення у процесі формування нового органу радянської цензури мало засідання Політбюро ЦК РКП (б) від 22 березня 1922 р. за участю Л. Каменєва, Й. Сталіна, М. Калініна та О. Рикова. Дев'ятим на порядку денному стояло питання про військово-політичну цензуру ДПУ (6 лютого Всеросійська надзвичайна Комісія була реорганізована в Державне політичне управління (ДПУ) з дещо урізаними попередньо повноваженнями.– Авт.). Воно обговорювалося за участю представників низки відомств: наркома освіти А. Луначарського, керівника Державного видавництва М. Мещерякова, заступника голови ДПУ І. Уншлихта і заступника Агітпропу ЦК Я. Яковлева [1, с. 247].

Прийняте на тому засіданні рішення на роки визначило організаційні засади побудови та функціонування радянської цензури. У ньому зазначалося: «а) визнати за необхідне об'єднання всіх видів цензури в одному центрі (при Народному комісаріаті освіти) з відокремленням під керівництво ДПУ

спостереження за друкарнями; б) на чолі всієї цензури повинна стояти одна особа, яка призначатиметься Наркоматом освіти з помічниками від військового відомства та ДПУ; в) доручити комісії у складі Луначарського, Рикова, Уншліхта та представника військового відомства розробити на основі зазначеного вище проект положення протягом тижня; г) прийняти пропозицію Мещерякова та колегиї Агітпропвідділу ЦК про звільнення від цензури видань Держвидаву, партійно-радянської преси, Головополітосвіти, ЦК РКП та Комінтерну» [2, с. 42].

Процес формування колегиї Головліту розпочався 13 липня 1922 р., коли заступник завідувача Агітпропвідділу ЦК РКП(б) Я. Яковлев вніс на розгляд Секретаріату пропозицію затвердити Головний комітет у справах друку в складі: Мещеряков – голова, Лебедев-Полянський – його заступник, Етінгоф – від військового відомства, Ашмарін – від ДПУ. Дану пропозицію було у терміновому порядку розглянуто і схвалено на засіданні Секретаріату ЦК РКП(б) 14 липня, а через два тижні, 29 липня 1922 р. Президія колегиї Наркомату освіти продублювала це рішення постановою за № 404, затвердивши де-юре вищезазначений персональний склад Головліту [1, с. 260].

Як видно, першим завідувачем Головліту РСФРР було призначено колишнього народовольця, старого партійця Миколу Леонідовича Мещерякова (1865 – 1942 рр.). Він народився в сім'ї агронома у маленькому провінційному містечку Зарайск (зараз Московська обл.). Під час навчання у Петербурзькому технологічному інституті, приєднався до народовольців, за що і був з нього відрахований та висланий під нагляд поліції на батьківщину. В 1893 р. емігрував до Бельгії, де закінчив технічний факультет Льєжського університету й отримав диплом інженера-механіка. З 1894 р. розірвав відносини з народовольцями і став марксистом. З 1904 р. агент «Искры» у Москві, член московського комітету РСДРП [3].

У жовтні 1917 р. М.Л. Мещеряков обіймає посаду редактора «Известий Московского военно-революционного комитета» й одночасно є членом редколегиї «Известий Московского губернского совета». Протягом 1918–

1924 рр. – член редколегії газети «Правда», згодом її – голова. Обов'язки завідувача Держвидаву виконував протягом грудня 1920 р.–серпня 1921 р. У 1921 р. увійшов до складу кооперативної секції виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу. З 1924 р.–заступник головного редактора Великої радянської енциклопедії, редактор журналу «Наука и жизнь». Головний редактор першого (1927–1931 рр.) та другого (1933–1938 рр.) видань Малої радянської енциклопедії.

З січня 1922 р. М. Мещеряков входить до складу комісії Політбюро ЦК РКП(б) з питань цензури літератури, що надходила з-за кордону. Після створення Головліту секретаріат Наркомату освіти запропонував Оргбюро ЦК РКП(б) затвердити М.Л. Мещерякова завідувачем Головліту РСФРР [3].

Деякі дослідники стверджують, що Мещеряков перебував на цій посаді дещо формально, оскільки майже одразу після свого призначення за рішенням колегії Наркомату освіти пішов у відпустку на 2 місяці, а коли повернувся, цей пост уже був зайнятий його заступником П.І. Лебедевим-Полянським [1, с. 261].

Павло Іванович Лебедев-Полянський був на 13 років молодший за Мещерякова, один з перших завідувачів Головліту, літературознавець, що активно втілював в життя політику ЦК РКП(б) у галузі освіти та літератури. Він народився у м. Меленкі Володимирської області в родині малоосвіченого чиновника. Батьки віддали його на навчання до духовного училища. Коли Павлові було 14 років, його перевели до семінарії. Під впливом ідей народництва та теорії «російського соціалізму» О.І. Герцена відмовився від кар'єри священика та вступив до Юр'ївського (нині Тартуського) університету одночасно на медичний та історико-філологічний факультети. Медичний факультет П.І. Лебедев-Полянський так і не закінчив, а на історико-філологічному був вільним слухачем. Згодом вступив до більшовицької партії, був відрахований з університету, опинився в еміграції. У Женевському та Віденському університетах слухав лекції з історії західної літератури, психології, природознавства, історії, філософії. Після подій у лютому 1917 р. повернувся до Росії, брав активну участь у липневих подіях, а з грудня того ж

року став членом колегії Наркомату освіти і головою його літературно-видавничого відділу. З моменту створення Соціалістичної академії (1918 р.) був дійсним її членом, професором кафедри російської літератури, а також головою Загальноросійського пролеткульту. З жовтня 1922 р. до липня 1931 р. був завідувачем Головліту (призначений постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 23.10.1922 та колегії Наркомату освіти від 26.10.1922) [4].

Водночас Павло Іванович активно займався науковою та педагогічною діяльністю, очолював різні політичні компанії з розгрому «буржуазного» літературознавства. Протягом 1923 – 1926 рр. був професором кафедри російської літератури Московського державного університету, членом державної Академії мистецтв, головою колегії Інституту літератури. Входив до складу головних редколегій енциклопедій: Малої (з 1928 р.), Літературної (з серпня 1929 р.), Великої (з липня 1931 р.). В останній редакції очолював відділ літератури, мови та мистецтва. Після відставки у Головліті Лебедев-Полянський був завідувачем сектору російських класиків у видавництві «Художня література», головою експертної комісії з філологічних наук при загальноросійському комітеті з питань вищої школи, директором інституту літератури АН СРСР. За монографію «М.А. Добролюбов» Лебедев-Полянський отримав ступінь доктора філологічних наук. У 1946 р. обраний академіком АН СРСР. Загалом видав 11 монографій та більше 300 статей з питань літератури [4].

Про людські якості і певну громадянську позицію Лебедева-Полянського свідчить ціла низка фактів його біографії. Наприклад, коли у 1929 р. під час партійної чистки начальнику Головліту докоряли за те, що він не допускає висуванців із робітничого та селянського середовища у свій апарат, не призначає їх на посади політредакторів, Павло Іванович пояснював, що малоосвіченого робітника чи селянина слід спочатку навчити, підготувати до посади політредактора. Або ще один факт. Наприкінці 1930 р. Лебедев-Полянський отримав листа від центрального апарату Робітничо-селянської інспекції із запитом стосовно ідеологічного змісту, наукової цінності та можливості реалізації на книжковому ринку Г.-В.-Ф. Гегеля, К. Тимірязєва та

ін. Він вирішив просто не відповідати на нього, а коли надійшло повторне звернення, жорстко і без гумору відповів: «Твори Гегеля ретельно вивчали Маркс та Ленін... Вас бентежить портрет К. Тимірязєва. Пам'ятник йому стоїть на Нікітській площі. Вважаю, що марно шукати контрреволюцію та ідеологічні відхилення в дослідженнях щодо нафталіну та льодовикових явищ на Кавказі» [1, с. 263].

Оцінюючи постать Лебедева-Полянського та його вплив на цензурні справи в перші роки радянської влади, слід враховувати, що він був людиною своєї епохи й доклав, звісно, багато зусиль для створення всеохопного та ефективного механізму цензури. Він зробив усе можливе, щоб Головліт отримав якнайповніший обсяг функцій, причому набагато більше, ніж це передбачало Положення 1922 р.

Список джерел:

1. Зеленов, М.В. 2000. *Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы*. Нижний Новгород: ГИПП Нижполиграф.
2. *Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917 – 1956 гг.* 2005. Москва: МФД: Материк.
3. Зеленов, М.В. 2019. *Мещераков Н.Л. – первый заведующий Главлитом (1922 г.)* URL: <http://opentextnn.ru/censorship/russia-after-1917/personalia-after-1917/rukovoditeli-glavlita/zavedujushhie-glavlitom/meshherjakov-nikolaj-leonidovich-pervyj-zavedujushhij-glavlitom-1922/> (дата звернення: 7.12.2021)
4. Зеленов, М.В. 2019. *Лебедев-Полянский П.И.* URL: <http://opentextnn.ru/censorship/russia-after-1917/personalia-after-1917/rukovoditeli-glavlita/zavedujushhie-glavlitom/zelenov-m-v-p-i-lebedev-poljanskij/> (дата звернення: 7.12.2021)